

між двома державами [1, с.342–343]. Велика Британія запропонувала Франції та Австрії підтримати цю ініціативу. Австрія відповіла, що зробить це за умови, якщо Велика Британія та Франція офіційним договором зобов'язуться підтримати її матеріально у разі війни з Росією. Англійський уряд відмовився піти на це [3, с.228–229].

Після цього Велика Британія раптом відмовилася від свого рішучого антиросійського виступу. Нота, що оголошувала російського царя позбавленим прав на Польщу, так і не була вручена російському уряду. Замість неї 20 жовтня лорд Непір одержав ноту значно м'якшого характеру. В ній англійський уряд повідомляв Росії, що “не бажає продовжувати листування стосовно польської справи тільки заради суперечки і з задоволенням приймає запевняння, що російський уряд, як і раніше, прихильно налаштований до Польщі та не вороже ставиться до іноземних держав” [1, с.345]. Французький дослідник А. Дебідур відзначає, що такі зигзаги в англійській дипломатії були викликані тодішнім бажанням Великої Британії здобути підтримку Франції у врегулюванні датсько-німецького конфлікту, який розпочався в той час [3, с.228–229]. З цим можна погодитися, але уряд лорда Пальмерстона такими своїми діями також міг провокувати Францію на нові антиросійські кроки, що спричинило б ще більше загострення російсько-французьких відносин.

Отже, втручання Великої Британії у польське питання 1863 року поклато край франко-російському союзу, що існував до того, але в цілому призвело до дипломатичної поразки уряду лорда Пальмерстона. Це завдало значного удару британському міжнародному авторитету. Крім того, британська політика щодо Франції під час конфлікту викликала значне незадоволення у французького керівництва, що ставило під загрозу подальшу співпрацю обох держав у континентальних справах.

Джерела та література

1. Ревуненков В.Г. Польское восстание 1863 года и европейская дипломатия. – Л., 1957.
2. Миско М.В. Польское восстание 1863 г. – М., 1962.
3. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – В 2 т. – Ростов-на-Дону, 1995. – Т. 2.
4. Mosse W. The European powers and the German question 1848–1871. – Cambridge, 1958.
5. Тэйлор А.Д. Борьба за господство в Европе. 1848–1918 / Пер. с англ. А.О. Зеленской и Д.Э. Куниной. – М., 1958.
6. The Cambridge history of British foreign policy 1783–1919 / Ed. by sir A. Ward and G. Gooch. Vol. 1–3. – Cambridge, 1923. – Vol. 2. 1815–1866.
7. История дипломатии / Под ред. В.П. Потёмкина. – М., 1941. – Т. 1.
8. История Польши: В 3 т. / Под ред. И.С. Миллера, И.А. Хренова. – М., 1955. – Т. 2.
9. История XIX века: В 8 т. / Под ред. Лависса и Рамбо. – М., 1938. – Т. 3.
10. Обушенкова Л.А. Королевство Польское в 1815–1830 гг. – М., 1979.
11. Милютин Д.А. Воспоминания. 1863–1864 / Под ред. Л.Г. Захаровой. – М., 2003.
12. Confidential correspondence of the British government respecting the insurrection in Poland: 1863 / Ed. by T. Filipowicz. – Paris, 1914.
13. The letters of queen Victoria, 2nd series / Ed. by G. Buckle. In 3 vol. – L., 1926. – Vol. 1. 1862–1869.
14. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 171. 29.05.1863–30.06.1863.
15. Hansard's parliamentary debates. Third series. – L.: Hansard, 1830–1888. – Vol. 172. 1.07.1863–28.07.1863.

Summary

The article is devoted to the investigation of the activity of British diplomacy during the rising of Polish question in 1863 year. The policy of Great Britain in this conflict, the complex international atmosphere in Europe of that time, was analyzed in details. The author came to the conclusion that the main aim of British diplomacy in the conflict was to use it so that two main rivals of Great Britain France and Russia were weakened and their alliance was destroyed. The government of lord Palmerston achieved this aim, but Great Britain suffered diplomatic defeat in the conflict and spoiled own relations with France.

Т. В. Мінаєва

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОБУТУ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок XX ст. в історії європейських країн був відзначений інтенсивними збройними конфліктами (англо-бурська, російсько-японська війни, марокканська криза, балканські війни), результатом яких стали значні матеріальні та демографічні втрати. Перша світова війна суттєво відрізнялася від них за масштабами охоплених територій, кількістю держав-учасниць, обсягом залученого людського ресурсу. За своїми ж наслідками ця війна небезпідставно вважається рубежем епох нового та новітнього часу в історичному розвитку людства.

Втім, не зважаючи на значущість результатів та глобальність наслідків, Перша світова війна лишає для дослідників значне коло маловивчених проблем. Якщо історіографія даного періоду

нараховує чимало праць дипломатичного, економічного, а, тим більше, військового аспектів, то питання полону і полонених у цій війні до недавнього часу залишалися поза межами дослідницьких інтересів як у зарубіжній, так і вітчизняній науці. У радянську добу тема військового полону вважалася неактуальною з огляду на певні політико-ідеологічні міркування, зокрема, класовий підхід до класифікації війн (війни "імперіалістичних держав" є апріорі несправедливими), що позначалося і на проблемі полонених. Крім того, очевидно, на суспільствознавців та істориків вплинула певна інерція мислення епохи Великої вітчизняної війни, коли мільйони радянських військовополонених автоматично прирівнювали до "зрадників вітчизни". Навіть найгрунтовніші розробки цього аспекту історії Першої світової війни, на жаль, не були позбавлені ідеологічних нашарувань, в яких автори основну увагу зосереджували на дослідженні роботи більшовиків серед російських полонених або висвітлювали питання революційних виступів військовополонених [1; 2, с.166-178; 3, с.76-87; 4, с.64-72; 5, с.59-69].

90-і рр. XX ст. та початок XXI ст. характеризуються посиленням інтересу до "забутої" війни. Плідно в цьому напрямку почали працювати російські дослідники, вивчаючи правові, побутові, психологічні аспекти військового полону [6, с.65-78; 7, с.98-105]. Прикладом виділення нових, невирішених раніше питань історії Першої світової війни чи певного переосмислення здавалося б добре дослідженої проблематики на основі сучасних підходів та запровадження в науковий обіг нових архівних джерел може слугувати міжнародна конференція 2004 р., де проблемі військовополонених присвячено декілька цікавих доповідей [Див. напр.: 8, с.254-257; 9, с.263-265; 10, с.331-336; 11, с.251-253]. Проте, не зважаючи на певні здобутки в розробці вказаної проблеми, залишається ще значний масив роботи для дослідників. Автор даної статті робить спробу окреслити характерні особливості побуту російських підданих в умовах полону.

Безумовно, ігнорований до недавнього часу чинник військового полону відіграє неабияку роль у процесі осмислення історії Першої світової війни. Необхідність вивчення даного питання пояснюється, в першу чергу, величезною кількістю військовополонених, загальна чисельність яких, поза сумнівами, вираховувалася мільйонами. Статистичними проблемами кількості полонених в контексті вивчення мобілізованого людського ресурсу займалися свого часу такі поважні дослідники як Головін Н. [12, с.125-173] та Урланіс Б. [13, с.312-326]. Втім, до цього часу немає чіткої відповіді щодо загального числа полонених вояків Антанти на теренах держав Четверного союзу. Історична пам'ять європейських народів доти ніколи не стикалася із прикладами військового полону таких розмірів (і це при тому, що масштабні війни у XVIII – XIX ст. не рідкість). Потрапляння у полон кількох мільйонів військових, кожен з яких був чиємось сином, братом, чоловіком, стало кривавою трагедією майже для кожної родини. Отож, це явище мало ознаки не лише військової, а й соціально-психологічної катастрофи.

Наявність величезних мас полонених на територіях ворожих блоків створювало серйозну проблему їх розміщення. В силу як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин уряди провідних держав європейського конфлікту мало турбувалися про створення таборів для полонених з нормальними умовами. Грубі порушення норм гаазьких конвенцій щодо ставлення до полонених були нерідкими з обох боків фронту. При цьому з боку центральних держав ставлення до полонених, навіть з урахуванням важких умов та загального озлоблення військової доби, було немов просякнуте глибоким презирством «культурної нації» до «російських варварів», що проявлялося в умовах табірної життя. Під бараки, в яких утримували військовополонених, відводилися непридатні для цього приміщення. Наприклад, табір у Франкфурт-на-Одері, де перебувало 19 тисяч полонених, розташовувався в 5-6 км від міста, в болотистій низині, причому полонених використовували на військових роботах у фронтовій смузі [8, с.254], що суперечило статті 6 Гаазької конвенції від 18 жовтня 1907 р. Свідчення про умови життя в німецькому полоні знаходимо в спогадах Б. Грінштейна, який перебував свого часу в таборі Гальбе: *"Умови життя були в ньому (таборі – Т.М.) жахливі... Катування, знущання, голод, антисанітарні умови, епідемії призводили до високої смертності... Замість одягу на нас висіли лахміття, вкриті вошами. Жили ми у вогких бараках без будь якого освітлення. Довгими осінніми та зимовими вечорами, міняючись один з одним місцями, ми грілися біля вбогої пічечки, яку самі побудували... Всі наші помисли були направлені на те, аби втамувати постійний голод, дочекатися свободи... В цій обстановці всіма володіло єдине прагнення: "Вижити!"* [14, с.115]. Таким чином, безпрецедентна кількість полонених, яка постійно зростала, відсутність пристосованих місць для їх розташування і нездатність військової адміністрації Німеччини та Австро-Угорщини забезпечити їх речами першої необхідності, такими як одяг, їжа та медикаменти, призвели до того, що поняття прав полоненого перетворилося на відірвану від життя юридичну абстракцію.

Припинення як національної, так і особистої гідності російських військовополонених надовго закарбовувалося в їхній пам'яті. Ось про що свідчать лише деякі документи. Перед тим, як відправити захоплених у полон росіян в тил Німеччини, в них відбирали шинелі, чоботи та все більш-менш цінне. До залізничної станції полонені йшли пішки, іноді шлях займав кілька діб. По дорозі їм не видавалося ніякої їжі і вони, з огляду на обставини, харчувалися сирогом картоплею, бруквою та морквою, які знаходили на полях, повз які проходили. Надалі полонених транспортували залізницею, в вагонах, призначених для перевезення худоби, підлога яких була вкрита значним шаром гною. В одному вагоні розміщували 80-90 полонених, через що вони, за браком вільного місця, їхали стоячи. Вагон перед відправленням наглухо закривався і навіть фізіологічні потреби полонені вимушені були справляти просто там (зокрема, у свої головні убори, які потім викидалися через маленьке віконце, яке слугувало вентиляційним отвором). Люди задихалися, в них паморочилася свідомість, багато хто помирав.

Страшним супутником полонених був голод: на дві-три доби їм видавали кружку ячмінної кави та невеликий шматок хліба [15].

Слід відмітити, що розміщення військовополонених в таборах нерідко відбувалося з урахуванням національної ознаки. Військові адміністрації Німеччини та Австро-Угорщини грали на етнічних особливостях багатонаціональної Російської імперії. Зважаючи на те, що неросійські народності перебували в пригніченому становищі, уряди Центральних держав прагнули заручитися підтримкою солдат неросійських національностей. Відомими є табори, створені за національною ознакою на території Німеччини: Скальмержіці – для полонених поляків, Цоссен – для мусульман, Грюнталь – для грузинів, Вецляр, Раштат, Зальцведель – для українців. [1, с.38]. У цих таборах створювався дещо поблажливіший режим утримання військовополонених.

Надзвичайно болючою проблемою було продовольче забезпечення полонених. У зв'язку із затяжним характером, якого набула війна, недостатньою кількістю робочих рук на сільськогосподарських роботах та промислових підприємствах, постало питання про скорочення продуктового пайка навіть солдатам на фронтах, не кажучи вже про полонених. Загалом, харчування в таборах було розраховано таким чином, щоб лише підтримати життя, тобто люди перебували на межі життя та смерті. Рацион російських полонених складав гірку ерзац-каву, брудний картопляний чи бруквяний суп, або просто мучну бовтанку та шматок хліба від 3/8 до 1 фунту, який містив солом'яну, кістяну муку, муку з деревини і навіть перемелений естляндський мох. Один-два рази на тиждень полоненим видавали ржаві оселедці, зіпсовану ковбасу або тухле сало [6, с.69]. Ось що говорив про раціон харчування відомий радянський письменник В. Пікуль устами одного зі своїх героїв, який перебував у полоні в німецькому таборі Гальбе: *"У кутку зранку кипів, жахливо булькаючи, величезний чан, у ньому варився суп із маїсу, перетертого навіл із гнилою картоплею, - бурда бурдою, але вибирати за карточкою меню нам не доводилося: їли, що дають! По неділях кожному давали зо три варені картоплини"* [16, с.408].

Про жахливе харчування полонених пише і російська дослідниця С. Солнцева. Зокрема, вона відзначає, що в 1917 р. в Австро-Угорщині військовополоненим видавали вдень 1 буханку хліба на чотирьох, у зв'язку із чим багато з них помирало від виснаження. В Німеччині в 1917 р. полонені отримували 200 г. хліба на людину, причому вміст муки в ньому не перевищував 15%, решту складала соснова стружка. На обід видавалася бруква *"з недоброю рибною ікрою або із жабами, на вечерю – суп із переварених кісток на муку. На ранок – кава без цукру. Доводилося пити із сілля. Іноді варили суп на обід із брукви з конятиною, це було свято"* [цит. за: 7, с.100-101]. В документах зустрічаємо безліч подібних "меню" для полонених. У багатьох таборах сніданок о 7 годині ранку складався із півлітра "кави", приготованої зі смажених каштанів, о півдні полонені отримували по півлітра супу, в якому плавали капуста та кілька горошин. Полонені вважали за щастя знайти там шматочок картоплі. Ввечері їм видавали ще по півлітра кави. Бідолахи були настільки голодні, що вишукували у відрах для сміття картопляне лушпиння і раділи будь-чому їстівному [17].

Жалогідну картину побуту росіян-військовополонених змалював свого часу Е. Ремарк: *"Поряд з нашими бараками знаходиться великий табір російських військовополонених. Він відділений від нас огорожею із проволочки, тим не менше полоненим все ж вдається пробратися до нас. Вони ведуть себе дуже несміливо та боязко... Вони обходять крадькома наші бараки, заглядаючи в бочки зі сміттям. Важко узвити, що вони там знаходять. ... ми іноді викидаємо туди шкірку від брукви, зацвілі хлібні шкоринки та різний непотріб. Ось це рідке, мутне, брудне місиво і розшукують полонені. Вони жадібно вичерпують його із смердючих бочок та забирають із собою, ховаючи під своїми гімнастерками"* [18, с.145-146]. Слова письменника підтверджують свідчення колишнього полоненого К. Левіна: *"Не було порядку на тісних та брудних острівцях землі, відгороджених від всього світу колючим дротом, - в смердючих холодних бараках безвихідно помирали сотні тисяч людей, кинутих сюди во ім'я захисту царя, вітчизни та віри... Обід – пустий суп з гнилих овочів – не втамовував голод... Біля кухні завжди знаходилися кучки людей. Вони стерегли кухарів, які виносили на помийні очистки овочів. Яму брали штурмом. Будь-яка бридливість давно зникла... Щасливці, які отримували якісь гроші, йшли в кантину, - вбогу табірну крамничку, купували там оселедець і з'їдали його повністю із хвостом та головою, злизуючи з паперу прилиплу луску. Дехто з'їдав і промаслений папір"* [цит. за: 1, с.27].

Втім, потрібно відмітити, що місця утримання полонених певною мірою розрізнялися за принципом військової субординації. Зокрема, офіцери утримувались окремо від рядових солдат, причому їхній побут був налагоджений краще. Свідченням цього служать слова одного із сучасників того періоду: *"Офіцери жили окремо від інших росіян під охороною спеціально призначеного конвою. В їх бараках було чисто, просторо, на нарах лежали акуратно прикриті одіялами матраци, верхніх нар не було зовсім... За якістю своєю офіцерські обіди були набагато кращими за солдатські. Користувалися офіцери й іншими привілеями – їх не змушували працювати, відпускали на прогулянки до міста, дозволяли робити покупки в міських лавках"* [цит. за: 6, с.68-69]. Про явні переваги утримання полонених російських офіцерів писав і В.Пікуль: *"Нас загнали за колючу проволочку табору Гальбе, де були вибудовані бараки без опалення та освітлення; неподалік знаходився табір Кроссен – для російських офіцерів, яких утримували разом із рядовими французами та англійцями; звідти вечорами лилося електричне світло, димилися пічні труби"* [16, с.404].

* 1 фунт дорівнює приблизно 400 грамам

У цілому ж, важко уявити собі, які страждання переживали полонені далеко від вітчизни, позбавлені елементарних людських прав та залишені напризволяще батьківщиною – царський уряд ніяких конкретних кроків для покращення важкого становища полонених не робив, хоча про реальний стан речей неодноразово був поінформований головним управлінням генерального штабу. Після кількох запитів царська влада обмежилася одноразовою виплатою грошової допомоги в сумі 150 тисяч крб., які для мільйонної маси полонених була краплею в морі. Всі функції допомоги полоненим покладалася на благодійні філантропічні організації, мізерна підтримка з боку яких теж була неспроможна суттєво змінити ситуацію [1, с.28-30].

Заради справедливості варто вказати, що долею російських військовополонених переймалося Російське Товариство Червоного Хреста, яке відправило для огляду таборів сестер милосердя. За кілька місяців вони оглянули 155 таборів, з яких 76 були для солдатів нижчого звання. Отримані враження після огляду місць утримання російських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині, що містилися у звітах медсестер, зводилися до наступного: 1) приміщення для полонених були холодними і не опалювалися; 2) їжа у всіх таборах видавалася в недостатній кількості і полонені часто голодували; 3) вбрання та взуття перебували в незадовільному стані, полонені не отримували необхідної кількості теплої одягу і, при цьому, досить часто у них відбирали власні речі; 4) релігійні потреби полонених не задовольнялися у повній мірі, частково з вини адміністрації, а частково внаслідок відсутності достатньої кількості священників і необхідного церковного начиння, до полонених лікарів та священників застосовувався загальний суворий режим; 5) полонених піддавали суворому покаранню, що часто ображало та принижувало людську гідність; 6) дуже обмеженим був розмір грошового утримання, яке одержували полонені офіцери, особливо молодші; 7) полонені були повністю позбавлені свободи пересування, відчувалася велика нестача книжок для самоосвіти; 8) лазарети для полонених у санітарно-гігієнічному плані були обладнані досить посередньо [19, с.151-152].

З часом, зважаючи на те, що війна набула затяжного характеру, а результати її ставали непередбачуваними, австро-угорські та німецькі військові адміністрації почали піддавати свою політику щодо полонених певним корективам, в основі яких лежало те, що сучасною PR-мовою називається «змінюю іміджу». Нова політика, на думку Е.Сергєєва, повинна була виконувати наступну серію завдань: 1) встановити найсуворішу дисципліну серед табірної контингенту за допомогою методу "батога та пряника", тобто жорстоких покарань за втечі та інші порушення розпорядку з одного боку та послаблення табірної режиму за "лояльність" полоненого, з іншого; 2) відновити репутацію "цивілізованої" країни в очах світової громадськості, занепокоєної відомостями про звірства щодо полонених; 3) вплинути на суспільну свідомість країн-противників шляхом стимулювання серед полонених настроїв на користь якнайшвидшого виходу з війни та укладення сепаратного миру [6, с.71]. Частково нова політика досягла поставлених цілей, зокрема, щодо формування лояльного ставлення з боку деяких полонених. Так, дослідник наводив слова одного із військовополонених: *"Коли доведеться повертатися з полону та з Німеччиною попрощатися... то я в грудях своїх крім хорошого до неї не збережу нічого. І почуття такі, я впевнений, повинні залишитися в більшості полонених"* [цит. за: 6, с.71].

Основними ідейно-психологічними формами впливу на масову свідомість полонених стала культурно-побутова сфера життя: почали налагоджуватися бібліотеки, створювалися театри, хори, танцювальні гуртки, гуртки за інтересами, спортивні тощо. Найвагомішим засобом впливу на полонених стали театри. Коменданти таборів навіть змагалися, у кого кращі самодіяльні трупі. Театральна вистава нерідко перетворювалася на подію не лише табірної масштабу: на виставу приходили комендант із родиною, адміністрація табору, час від часу місцеве цивільне населення [20]. Військовополонений К. Левін з приводу театральних вистав у своїх спогадах писав: *"Важко передати, скільки частя давала нам ця подоба мистецтва, перша можливість подивитися дещо, що здавалося нам благодійним відомою іншого, вільного світу... Під час вистави всі цілини та проходи бараку були забиті людьми. Полонені нагромаджувалися кількома ярусами, "душили" один одного, трималися, балансували на одній нозі та все одно дивилися п'єсу... Люди випивали з небаченою жадібністю всі вистави, вони, не відриваючись, дивилися на сцену і важко зітхали, коли все закінчувалося"* [цит. за: 6, с.72]. Таким чином, для духовно спустошеного, фізично змученого російського полоненого театр та подібні до нього установи давали чи не єдину можливість повернути хоч подумки втрачений час, знову відчувати себе вільною людиною.

Отже, умови життя в полоні підданих Російської імперії залишали бажати кращого. Очевидцем впадало в око виразне моральне пригнічення, внутрішня спустошеність полонених росіян. Так, в спогадах рядового австралійської армії Реймонда Томаса Ейрса, який потрапив до табору Вез (Бельгія) читаємо: *"Окрім британців тут знаходилося приблизно 100 росіян. Вони були найбільш пригніченими людьми, яких я коли небудь бачив. Вони виглядали так, що було видно – воля їх повністю зламана, і всі надії померли. Вони могли сидіти на дворі годинами, втупившись в землю, не рухаючись та не перемовляючись між собою"* [21]. Зрозуміло, що фізичні та моральні страждання, яких зазнавали російські військовополонені, ламали волю цих людей, позбавляли індивідуальності, перетворюючи на безлику масу, позбавлену звичайних емоцій та бажань. Надзвичайно живо та драматично описав свої враження від зовнішнього вигляду та духовного стану російських військовополонених Е.Ремарк: *"Я нічого про них не знаю, крім того, що вони полонені, і саме це викликає в мене розгубленість. Це безіменні істоти, які не відають своєї провини; якби я знав про них більше – як їх звати, як вони*

живуть, чого очікують, що їх гнітить, - тоді б моя розгубленість відносилась би до чогось конкретного і могла б перетворитися на співчуття. А зараз я бачу за ними лише біль живої плоти, вражаючу безвихідь життя та безжальну жорстокість людей" [18, с.149].

Наведені факти з життя російських полонених відтворюють лише окремі моменти, які в цілому складають надзвичайно важливу і складну проблему військового полону в роки Першої світової війни. На фронті була відправлена найдієздатніша частина російських підданих в розквіті фізичних сил та життєвої енергії, значна частина яких невдовзі потрапила до військового полону. Життя в таборах озлоблювало та морально спустошувало, ламало долі цих людей, розривало внутрішній зв'язок між ними та батьківщиною. Після повернення з полону, в якому люди перетерпіли небачені приниження та страждання, їх чекав ще один, мабуть не менш болісний удар – колишні полонені виявилися нікому не потрібними, їм не знайшлося місця в оновленому, повоєнному житті держави. Озлобленість та душевна порожнеча перетворювало їх на готовий авангард громадянської війни, в якій чимало колишніх полонених брали активну участь.

Джерела та література

1. Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.). – Казань, 1971.
2. Писарев Ю.А. Русские военнопленные в Австро-Венгрии в 1917-1918 гг. // История СССР. – 1966. – № 4.
3. Попов Н.А. Революционные выступления военнопленных в России в годы Первой мировой войны // Вопросы истории. – 1963. – № 2.
4. Шипек А. Военнопленные и их использование в мировой и гражданской войне // Война и революция. – 1928. – № 2.
5. Якушина А.П. Работа большевиков среди русских военнопленных в Германии и Австро-Венгрии (1914-1918 гг.) // Вопросы истории КПСС. – 1963. – № 3.
6. Сергеев Е.Ю. Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4.
7. Солнцева С.А. Военный плен в годы Первой мировой войны (новые факты) // Вопросы истории. – 2000. – № 4-5.
8. Галицкий В.П. Защита прав военнопленных в период Первой мировой войны: опыт и уроки // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: материалы Международной научной конференции 7-8 сентября 2004 года. – М., 2006.
9. Микшич Д. Русские военнопленные Первой мировой войны в Хорватии (по документам Хорватского государственного архива) // Последняя война Российской империи...
10. Симонова Т.М. Российские военнопленные и интернированные в лагерях Германии и Австрии в 1914-1922 годах // Последняя война Российской империи...
11. Фишер Я. "Русские" военнопленные на Словенской территории // Последняя война Российской империи...
12. Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне: В 2 т. – Т. I. – Париж, 1939.
13. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы: людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII-XX вв. (Историко-статистическое исследование). – М., 1960.
14. Гринштейн Б.И. В германском плену // Вопросы истории. – 1975. – № 9.
15. Русская армия в Великой войне: Документы о немецких зверствах в 1914 - 1918 гг. http://www.grwar.ru/library/German-Cryme/GC_13.html
16. Пикуль В. Честь имею // Пикуль В. Честь имею. Миниатюры. – М., 2004.
17. Mein Kriegsdienst 1915-18. http://heimatblaetter.heimatverein-duelmen.de/hefte/2-2002/mein_kriegsdienst_1915-1918/index.html
18. Ремарк Е.М. На Западном фронте без перемен. – СПб., 2001.
19. Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 рр.): Дис... канд. істор. наук. – Чернівці, 1997.
20. Абдрашитов Э.Е. О социальной ностальгии российских военнопленных в первой мировой войне. <http://www.isras.ru/files/File/Socis/1-6-2006/abdrashitov.pdf>
21. Эйрс Р.Т. С русскими в плену // <http://www.argo.net.au/andre/Ayres.htm>

Summary

In his article the author investigates some aspects of the life of the Russian prisoners and its influence on their psychological condition. Among them the author analyzes mainly a condition of the camp barracks, the permanent famine, and the moral and psychological pressure.